

**1920-1950 ЖЖ. ҚУҒЫН-СҮРГІН ЖӘНЕ АШАРШЫЛЫҚ ЖЫЛДАРЫНДА  
ҚАЗАҚСТАННАН КЕТУГЕ МӘЖБҮР БОЛҒАН БОСҚЫНДАР  
ВЫНУЖДЕННЫЕ БЕЖЕНЦЫ ИЗ КАЗАХСТАНА В ПЕРИОД  
РЕПРЕССИЙ И ГОЛОДА 1920-1950-Х ГГ.  
FORCED REFUGEES FROM KAZAKHSTAN IN THE PERIOD  
OF REPRESSION AND HUNGER IN 1920-1950s.**

FTAXP 03.20.00

**1930 ЖЫЛДАРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ  
КЕЗЕҢІНДЕГІ БАТЫС СІБІРДЕГІ ҚАЗАҚ БОСҚЫНДАРЫН  
ОРНАЛАСТЫРУ ЖӘНЕ БЕЙІМДЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

**Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы<sup>1\*</sup>**

<sup>1</sup>PhD докторы, Астана қаласындағы Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты филиалының директоры. Қазақстан, Астана қ. E-mail: koz.mahabbat\_85@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>

\*Автор-корреспондент

**Аңдатпа.** Автор мақалада 1930 жылдардың басындағы ашаршылық кезінде Батыс Сібірдегі қазақ босқындарының бейімделу мәселелерін зерттейді. Босқындарды орналастыру және азық-түлікпен қамтамасыз ету мәселесі олардың мәртебесі мен территориялық тиістілігінің белгісіздігіне байланысты болды. ҚАКСР-дан солтүстікке қоныс аударған қазақ халқының негізгі бөлігі Сібірдің қатал климатына қарамастан жергілікті қазақ халқымен ішінара араласып, табиғаты жағынан жақын болған аудандарға қоныстанды. Автор жергілікті билік пен жергілікті халықтың қолдан келгенше көмек көрсетуі, сондай-ақ шекаралас өңірлерде ауыл шаруашылығы мен өнеркәсіпті дамыту қазақ босқындарын жұмысқа орналастыруға ықпал етті және олардың аман қалуларына ықпал етті деген қорытындыға келеді.

**Түйін сөздер:** аштық, қазақ босқындары, Батыс Сібір, азық-түлікпен қамтамасыз ету, бейімделу, жұмысқа орналасу мәселелері, қазақ жұмысшылары, балалар үйлері.

МРНТИ 03.20.00

**ПРОБЛЕМЫ РАЗМЕЩЕНИЯ И АДАПТАЦИИ  
КАЗАХСКИХ БЕЖЕНЦЕВ В ЗАПАДНОЙ СИБИРИ  
В ПЕРИОД ГОЛОДА НАЧАЛА 1930-Х ГОДОВ**

**Козыбаева Махаббат Маликовна<sup>1\*</sup>**

<sup>1</sup>Доктор PhD, директор филиала Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова в г. Астана. Казахстан, г. Астана. E-mail: koz.mahabbat\_85@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>

\*Автор-корреспондент

**Аннотация.** Автор в статье изучает проблемы адаптации казахских беженцев в Западной Сибири в период голода начала 1930-х годов. Проблема размещения и продовольственного снабжения беженцев упиралась в неопределённость их статуса и территориальной принадлежности. Основная масса мигрирующего на север казахского населения из КАССР оседала в близких по природе, хотя и более суровых по холодному климату приграничных районах Сибири, частично смешиваясь с местным казахским населением. Автор приходит к выводу, что оказание посильной помощи местными властями и населением, а также развитие сельского хозяйства и промышленности в сопредельных регионах способствовали размещению и трудоустройству казахских беженцев и дало им шанс на выживание.

**Ключевые слова:** голод, казахские беженцы, Западная Сибирь, продовольственное снабжение, адаптация, проблемы трудоустройства, казахские рабочие, детские дома.

IRSTI 03.20.00

**PROBLEMS OF ACCOMMODATION AND ADAPTATION  
OF KAZAKH REFUGEES IN WESTERN SIBERIA  
DURING THE FAMINE OF THE EARLY 1930S**

**Kozybayeva Makhabbat Malikovna<sup>1\*</sup>**

<sup>1</sup>PhD, director of the branch of the Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov in Astana. Kazakhstan, Astana. E-mail: koz.mahabbat\_85@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>

\*Corresponding author

**Abstract.** The author in the article studies the problems of adaptation of Kazakh refugees in Western Siberia during the famine of the early 1930s. The problem of accommodation and food supply of refugees rested on the uncertainty of their status and territorial affiliation. The bulk of the Kazakh population migrating to the north from the Kazakh ASSR settled in the border regions of Siberia, which were similar in nature, although with a harsher cold climate, partially mixing with the local Kazakh population. The author comes to the conclusion that the provision of feasible assistance by local authorities and the population, as well as the development of agriculture and industry in adjacent regions contributed to the placement and employment of Kazakh refugees and gave them a chance to survive.

**Key words:** famine, Kazakh refugees, Western Siberia, food supply, adaptation, employment problems, Kazakh workers, orphanages.

**Кіріспе.** Бүгінгі таңда әлемнің ірі дамыған елдерінде тұратын 5 миллионға жуық қазақ диаспорасы бар, олардың 600 мыңнан астам адамы Ресей аумағында тұрады. Өз кезегінде қазақтардың басым бөлігі Батыс Сібірде тұрады, ол қазақ руларының көшпелі тарихи аумағы болып табылады. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін және оның аумағында егемен мемлекеттер құрылғаннан кейін, қазақтар шекаралармен бөлінді және нәтижесінде көрші екі мемлекеттің азаматтары болып шықты. Сонымен қатар Батыс Сібір аумағы 1932-1933 жылдардағы қазақ даласындағы ұжымдастыру мен ашаршылық кезеңінде Қазақстан аумағынан қоныс аударушылары қазақтар үшін пана болды, бұл Ф.Голощекиннің Кіші Қазан саясатының нәтижесі еді. Белгілі болғандай, осы кезеңде Қазақстандағы ашаршылықтан екі миллионнан астам адам қаза тауып, көрші аймақтарға көшіп кетті. Осылайша 600 мыңнан астам адам Қазақстаннан тыс жерлерге көшіп кетті. Батыс облыстардан босқындар Иранға, Ауғанстанға, Түркіменстанға кетті. Даланың Оңтүстігі мен Шығысынан – Моңғолияға, Өзбекстанға, Қырғызстанға, Қытайға. Орта жүздің, Ұлы даланың Солтүстігіндегі қазақтар, негізінен арғындар, керейлер мен қыпшақтар Ресейге кетті. 1930 жылдардың бірінші жартысындағы ұжымдастыру мен ашаршылықтың қайғылы жылдарындағы көші-қон үдерістерін зерттеуде Батыс Сібірдегі қазақ халқының қалыптасу ерекшеліктерін зерделеу, олардың бейімделу және жаңа жерлерде болу ерекшеліктерін анықтау қазақ диаспорасы мен жалпы қазақ этносының дамуындағы жалпы мәселелерді анықтауға, тарихнаманы жаңа деректермен толықтыруға мүмкіндік береді

**Материалдар мен әдістер.** Әдістемелік негіз ретінде зерттеу объектісі өзінің эволюциялық дамуында зерттелетін тарихизм принципі алынды. Зерттеу барысында жалпы ғылыми және арнайы-тарихи әдістер (тарихи-типологиялық, мәселелік-хронологиялық, тарихи-жүйелі әдістер), сондай-ақ макро және микро-тарихи тәсілдердің синтезі қолданылды. Дереккөздер ретінде Ресей Федерациясының Мемлекеттік архивінде (РФМА), Ресей Мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих архивінде (РМӨСТА), Ресей мемлекеттік жаңа тарих архивінде (РМЖТА), Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік архивінде (ҚРОМА), Қазақстан Республикасы Президентінің архивінде (ҚРПА), Новосібір облысының Мемлекеттік архивінде (НОМА) және Тюмень облысының Мемлекеттік архивінде (ТОМА) және т.б архивтерде анықталған архивтік құжаттар пайдаланылды. Сонымен қатар, құнды дереккөздер ретінде архивтік құжаттардың жарияланған жинақтары болды (Голод в казахской степи, 1991;

Насильственная коллективизация, 1998; Гонимые голодом, 2010; Трагедия казахского народа, 2010).

**Талқылау.** Қазақстандағы 1930 жылдардың басындағы ашаршылық және Ресейдің шектес аумақтарына халықтың мәжбүрлі көші-қоны мәселесі бойынша шартты түрде екі топқа бөлуге болатын қомақты тарихнама бар. Зерттеушілердің бірінші тобы 1930 жылдардың басындағы Қазақстандағы ашаршылық пен оның зардаптарын, ал екінші тобы Батыс Сібірдегі қазақ диаспорасын және оның пайда болу себептерін зерттеумен, сондай-ақ қазақтарды этнографиялық зерделеумен айналысты. Осылайша, бірқатар іргелі жұмыстар жарыққа шықты, онда қазақтардың көршілес аумақтарда, оның ішінде Батыс Сібірде болу мәселесін, Қазақстандағы жаппай ашаршылықтың салдарын зерделеу контекстінде жариялайтын ашаршылық қайғысын ұғыну әрекеттері жасалды. Бұл мәселелерді бірқатар отандық және шетелдік зерттеушілер қозғады – М.Қ. Қозыбаев (Қозыбаев және т.б., 1992), Т.О. Омарбеков (Омарбеков, 1994, 1997), Ж.Б. Абылхожин, Қ.С. Алдажұманов, М.Б. Тәгімов (Абылхожин, Қозыбаев, Тәгімов, 1989) және басқалар. Қазақ даласындағы жаппай ашаршылық мәселесін зерделеуде шетелдік ғалымдар Р. Конквест (Конквест, 1988), И. Огайон (Огайон, 2009), Р.В. Дэвис және С. Уиткрофт (Дэвис, Уиткрофт, 2011) және т.б. үлкен жұмыстар атқарды. Неміс тарихшысы Р. Киндлер «Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане» атты өз еңбегінде қазақтардың, оның ішінде шектес кеңестік республикаларға көші-қон мәселелерін қозғады (Киндлер, 2017). Батыс Сібірдегі түркітілдес халықтардың этнографиялық және тарихи-демографиялық үдерістерін, Ресейдегі қазақ диаспорасының қалыптасу ерекшеліктерін зерттеумен И.В. Октябрьская (Октябрьская, 1995), Г.М. Мендікұлова (Мендікұлова, 1997), З.Е. Қабылдинов (Қабылдинов, 2001), Н.А. Томилов (Томилов, Ахметова, 2013), Ш.К. Ахметова (Ахметова, 2002) және басқалар айналысты. Батыс Сібірдегі қазақ халқының аймақтық даму ерекшеліктері ұжымдық еңбектерде жарияланған: «Казахи Тюменской области: история, язык, культура» (2013), «Казахи Омского Прииртышья. Энциклопедия» (2015). К. Кабдулвахитов (2010), Н.Ф. Бугай (2012), С.А. Папков (2012), П. Мұхтасынов (2013) еңбектерінде Батыс Сібір тұрғындарының мысалында сталинизм саясаты мен аштық мәселесі зерделенген. XX ғасырдың 30 жылдарының басындағы жаппай ашаршылыққа арналған бірқатар жұмыстарға қарамастан, Батыс Сібірдегі қазақ қоныс аударушыларының элеуметтік-экономикалық жағдайы мен саяси мәртебесі, бейімделу ерекшеліктері жеке зерттеу тақырыбына айналмады. Ғалымдардың кейбір қорытындылары даулы болып табылады және ғылыми айналымға енгізілмеген фольклорлық және далалық материалдардың кең ауқымын кешенді талдау арқылы тиянақты және мұқият зерделеуді талап етеді.

**Зерттеу нәтижелері.** 1930 жылдардың басында алғашқы қазақ босқындарының мекендеген жақын аймақтардың бірі Сібір болды. Күштеп ұжымдастыру және мал-мүліктен айыру жылдарында қазақ халқы "солтүстік өлке" деп аталатын жерге қашып кетті, онда қудалаудан қорқып, шалғай ормандарда адасып кетуге үміттенді. Адамдар өздерінің үйреншікті таныс жерлерінен жасырын түрде кетіп, түн ортасында барлық жиналған мүлікті тастап кетіп жатты. Мәселен, осы бағытта алғашқылардың бірі болып Боқай Қожырбаев отбасымен бірге қашты. Боқаевтар отбасының естеліктеріне сәйкес, 1930 жылдың көктемінде арғы атасы Солтүстік Қазақстан облысы Преснов ауданындағы Майбалық ауылынан кеткен. Осы уақытта Солтүстік Қазақстан облысы Сергеев ауданы Балуан ауылынан ондаған отбасы Тюменьге көшті (Кабдулвахитов, 2010: 10). Негізінен, олар көшіп-қонуға әлі де материалдық және физикалық мүмкіндіктері бар ауқатты отбасылар болды.

Алайда қоныс аударудың жай-күйі Сібір билігінің бақылауында болды. Татар аудандық атқару комитетінің 1931 жылғы 4 сәуірдегі "Қазақстан шекарасына іргелес жатқан ауылдық кеңеске Қазақстаннан көптеген қазақ халқы келіп, тұрақты тұруға ниет білдіріп, оларды колхоздарға жатқызу және қабылдау туралы мәселе көтеріп жатыр" деген сұрауына жауап ретінде Батыс Сібір орталық атқару комитеті Қазақ АССР кеңес органдарымен сол жерден бай шаруалардың қашу мәселелері бойынша байланыс орнату туралы үкім шығарды. Үкімде Қазақстаннан көшіп келген адамдарды анықтау қажеттілігі және тізімдерді бұрынғы тұрғылықты жері бойынша Қазақстанның аудандық атқару комитеттеріне жіберу, сондай-ақ анықталған бай шаруашылықтарды Қазақстан шегіне дереу көшіру туралы айтылды (НОМА, 124: 4).

1931 жылдың күзінен бастап билік Қазақстаннан Сібірдің іргелес аудандарына халықтың жаппай қашуын байқап, бұл туралы арнайы хабарламалар жеткізілді. Осылайша, 1932 жылғы 23 қаңтардағы Батыс Сібір ауданы бойынша БМСБ уәкілетті өкілдігінің арнайы мәлімдемесінде "келген қазақтардың ешбір мүлкі жоқ, еш жерде жұмыс істемейді, ал басым көпшілігі аштыққа ұшыраған, қайыршылық кеңінен өрши түскен, өлген жануарлардың етін жеп жүр, ...әлсіздік тудырған өлім-жітім бар" делінген (НОМА, 389: 1-3). Күнкөріс көздерінен айырылған, әлсіреген қазақтар ауылдар мен қалаларды аралап, қайыр сұрады. Куәгерлер "өлген қазақтардың мәйіттерін жол бойында отын үйіндісі сияқты жинап жатыр" деп хабарлады (Папков, 2012: 77).

Босқындарды орналастыру және азық-түлікпен қамтамасыз ету мәселесі олардың мәртебесі мен аумақтық тиістілігінің белгісіздігіне байланысты болды, бұл жергілікті биліктің ресми хат-хабарларында байқалды. БКП(б) Батыс Сібір ауданы комитетінің хатшысы М. Зайцев 1932 жылғы 9 ақпандағы БКП(б) Қазқрайкомының хатшысы Ф. Голощекинге жазған хатында қазақтардың Батыс-Сібір өлкесінің іргелес аудандарына қашу жағдайлары 1931 жылдың күзінен бастап байқала бастағанын хабарлады: "...Славгород ауданының өзінде 10 000 адамға дейін қоныс аударған қазақтар бар, соңғы уақытта, оның 6000-ға жуығы Славгородтың өзінде қоныстанды; Баев ауданында 1 300-ге дейін қазақтар есепке алынды". Ол халықтың басым көпшілігінің жұмысы және мүлкі жоқ болғандықтан, аштыққа ұшырап, қайыршылық пен жұқпалы аурулардың таралғанын, сонымен қатар суррогаттар мен өлген жануарлардың етін жеу жағдайлары байқалғанын атап өтті. Қазақ балаларының жетімсіреуі, мал ұрлығы, тонау, жергілікті тұрғындармен қақтығыстар орын алды. Сібір билігі "қазақтардың одан әрі қашып кетуіне жол бермеу үшін шұғыл шаралар қабылдауды, сондай-ақ Қазақстан аумағынан қашқандарға қажетті көмек көрсетуді" сұрады (ҚР ПА, 5192: 21-21–п.а.ж.).

Бұған жауап ретінде БКП(б) Қазқрайком хатшысы Ф. Голощекин 1932 жылғы 20 наурыздағы БКП(б) Батыс Сібір ауданы комитетінің хатшысы Р. Эйхеге жазған хатында "қоныс аудару... аштықтан қашқан босқындардың мәжбүрлі іс-әрекеті емес, барлық мемлекеттік тапсырмаларды орындағысы келмей, өлке шетіне қоныс аударуға ұйымдастырылған таптық күрес, байлыққа қарсы тұру әдістерінің бірі болды..." деп атап өтті. Ол "қоныс аударған шаруашылықтарда алғашқы уақытта біршама малдың болғанын», оның "бір бөлігін өздері қырып, сатқанын, ал бір бөлігі Сібір ауданы органдарының әртүрлі әдістерімен өңдегенін" баса айтты. Қазақ билігі өндіріс құралдары бар және қайтып оралғаннан кейін егіс науқанына қосыла алатын шаруашылықтарды қайтару міндетін қойды. Сондықтан Батыс Сібір ауданының жергілікті органдарының міндеті "ол жерде қалғысы келмеген жұмыс істейтін қазақ және сырттан қоныс аударған халықтарға шаруашылық құру және мәдени қызмет көрсету" болды (ҚР ПА, 5192: 17).

ВКП (б) Запсибкрайкомының хатшысы Р. Эйхе 1932 жылғы 29 наурыздағы жауап хатында қазіргі қоныс аударуды бұрынғы жылдармен салыстыруға болмайтынын атап өтті: "Биылғы жылы мыңдаған шаруа қожалықтары Қазақстанға іргелес аудандарға ғана емес, тіпті Новосибирск пен т.б. шалғай аудандарға Қазақстаннан қоныс аударған қазақтардың біразы бар". Ашаршылық пен азық-түлік жетіспеушілігінен жергілікті халық та зардап шеккендіктен, сібір билігі қазақ шаруашылықтарына көмекті ұйымдастыру тек Қазақстанда және қазақтар тарапынан ғана мүмкін деп талап етті, ал "Батыс Сібір өлкесіне қоныс аударған мұқтаж қазақтарға көмек беру үшін қандай да бір базаны ұйымдастыру одан әрі қоныс аударуды ынталандыруды білдіреді" деген шешім қабылдады. Сібір билігі бере алатын жалғыз материалдық көмек – елге қайтып кеткен қазақтарға нан бөлу (ҚР ПА, 5192: 42-43).

Дәл осындай жағдай басқа аймақтарда да орын алды. Орта-Еділ өлкесіндегі ҚАССР Халық Комиссарлары Кеңесі "жұмыссыз қазақтардың мұқтаждықтарына мейірімсіз-үстіртін көзқарастың салдарынан көптеген көшпелі қазақтар өте қиын жағдайда, негізінен жейтін нан мен тұрғын үйлерге аса мұқтаж болып отыр" деп атап өтті. Оның хабарлауынша, "Орынбор қаласында орныкпаған қазақтар аштыққа ұшырайды, олардың көпшілігі ісіп, аштық салдарынан өлім-жітім кездеседі, таптық жаулары аш қазақтарды жиі соқпаққа алады" (ҚР ОМА, 103: 194). Биліктің көшпенділерді қайта эвакуациялау әрекеттері өз нәтижесін бермеді: 1932 жылы қарашада Орынборда Қазақстанға жіберілген және қайтадан оралған 3 мың адам тіркелді, бұл тек атқарылған жұмыстардың мәнісіздігін растады (ҚР ОМА, 4: 37-38).

ҚазАКСР-нен солтүстікке қоныс аударған қазақ халқының негізгі бөлігі жергілікті қазақ халқымен ішінара араласып, суық климаты жағынан қатал болғанымен табиғаты жақын Сібірдің шекаралас аймақтарына қоныстанды. Егер 1926 жылғы Бүкілодақтық бірінші санақ бойынша Сібір өлкесінде 48 328 қазақ, оның 98 пайызы ауылдық жерлерде тұрса, 1932 жылдың өзінде Батыс Сібір өлкесінде қазақ халқының саны 77 944 адамға жеткен (НОМА, 966: 23). Осы кезеңнің соңына қарай Батыс Сібірді мекендеген 100-ге жуық ұлт өкілдерінің ішінде қазақтар айтарлықтай топты құрады. Мәселен, 1939 жылы Новосібір облысында 20 мыңға дейін, Омбы облысында 50 мыңға дейін, Алтайда 30 мыңға жуық қазақ өмір сүрді (Козыбаева, 2020: 310).

1930-1931 жж. Батыс Сібір өлкесінде қазақ халқының арасында барлық шаруашылықтардың 90,8%-ын біріктіретін 172 колхоз болды. Алайда жергілікті қазақ халқының Сібірге келген көшпенділерге айтарлықтай көмек көрсетуге мүмкіндігі болмады. "Қой өсіруші" жүйесінің колхоздары мен совхоздарына айналдырылған ол аштыққа жақын жағдайда әрең жан сақтап отырды. Мәселен, 1930 жылғы 30 желтоқсандағы Большереченск аудандық атқару комитеті жанындағы кеңесте: "жерді нормалау қазақ халқын отырықшы өмірге дайындамай өткізілді, бұл олардың қалыпты өмір сүруінен айырды, малдың азаюына әкеп соқты", – делінген. 1931-1932 жылдары қазақтар ұлттық азшылық жиналыстарында отырықшылыққа көшіп, егіншілікпен айналыса бастағаннан кейін, олар егіннің шықпауынан қатты зардап шегетінін, өйткені әлі егіншілік мәдениетіне бейімделмегендіктерін және мал шаруашылығының жылдан жылға құлдырап бара жатқанын мәлімдеген болатын (НОМА, 1459: 54). Қазақтарда мал саны күрт төмендеп кетті, себебі Батыс Сібірдің оңтүстік аудандарында сібір жарасы, бруцеллез, түрлі бездер, ауыл ауруларына байланысты билік соңғы жылқыларды, сиырларды, қойларды союға мәжбүрледі (НОМА, 1671: 127-128). Сондықтан жергілікті қазақтар, басқа ұлт өкілдерін айтпағанда, осындай қиын жағдайға байланысты көшпенділерді асқан ыждағаттылықпен қарсы алмады және олар ауылдарын айналып өтсе қуанатын болған.

Әділет халық комиссары 1932 жылғы 21 наурыздағы Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті Президиумына жолдаған баяндамасында 1931 жылғы қазаннан бастап Қазақ АКСР-нен қазақтардың Батыс Сібір өлкесіне стихиялық қоныс аударуы туралы жазды. Ол қазақтардың топ-топ болып жүргенін, киімдері нашар, азық-түлік қорының жоқтығын, негізінен қазақ халқы арасындағы ауылдарға, орыстың деревнялары мен қала шетіне қоныстанғанын атап өтті. Бос бөлмелер жеткіліксіз болғандықтан, олар көшеде, вокзалдарда қалды. Жұмысы мен азық-түлік қоры, мүлкі болмаған қазақтар аштыққа ұшырады, тығыздықта жан кешулерінің салдарынан араларында жұқпалы аурулар тарады, өлім-жітім артты, ашыққан қазақтар не болса соны, өлексе малдың етін, оның ішінде мал қорымдарындағы өлген малдың етін жеуге барды. Қазақтар балаларын жиі тастап кететін болды, әсіресе оларды аудандық мекемелерде қалдыратын болды. Ашаршылық қылмыстың, әсіресе жылқы ұрлығының күрт өсуіне әкеліп соқты, ол қоныс аударған аудандарда бірнеше есе өсті (1200%-ға дейін). Қайыршылық дамып, тонау саны артты (РФМА, 1349: 20-21).

Қылмыстың артуы ұлтаралық араздық пен ұлы державалық шовинизм көріністерінің күшеюі түріндегі реакцияны тудырды, бұл кезде дұшпандықты туғызатын келесідей түсініктер тарап кетті – «қазақтар ұрылар, жылқы ұрысы, олардың бәрі орыс балаларын ұрлап өлтіреді-міс» (НОМА, 163: 63-66). Қазақтардың үйлерін өртеу, тұтас отбасын өлтіру түріндегі тергеусіз сот жағдайлары жиілеп кеткен және бұл айуандық әрекеттер көбіне жергілікті биліктің көз жұмуының арқасында болып тұрды. Батыс Сібір өлкесінің прокуроры 1932 жылғы 27 шілдедегі «Советская Сибирь» газетінде былай деп жазды: "прокуратура бірқатар лауазымды адамдар мен азаматтарды қылмыстық жауапкершілікке тартып, соттағанына қарамастан, ұлттық азшылықтардың құқықтары туралы заңдарды бұзу әлі де жалғасуда" (Советская Сибирь, 1932: 2).

Сондықтан қазақ көшпелілері елді мекендерден аулақ болуға тырысты, колхоздарға қосылуға асықпай, көшпелі өмірдің дәстүрлі салтын сақтауға тырысты, өз жеке малдарын бағу үшін бақташы болып жалданды. Алайда, өз бетінше орман-тоғайда көшіп-қонып жүрген қазақ ауылдарының дербес көшпелі үлгісі Советтік еңбекті ұйымдастыру формаларына сәйкес келмеді. 1933 жылы наурызда Өңірлік атқару комитетінің кәсіпорындарға, колхоздар мен совхоздарға келген қазақтарды қабылдау туралы қаулысы шықты, бірақ оларға жаңа

колхоздар мен совхоздар құруға тыйым салынды, себебі жұмыс істейтін олар малсыз және қажетті құрал-жабдықтарсыз тиімсіз болады деп пайымдалды. Көшіп келушілерге қарсы дұшпандық көзқарасты, әсіресе ұлы державалық шовинизмнің көріністері үшін жазаның қатандығына баса назар аударылды, әсіресе ұлттық негіздегі қақтығыстарға қарсы тұру үшін көп нәрсе жасалды (НОМА, 2192: 87).

Алайда, тілдік және діни кедергілер қазақтардың орыс колхоздарына енуіне тосқауыл болды, бұл партия органдарының қазақ босқындарының арасынан колхоздар құру әрекетіне әкелді (ТОМА, 68: 5). Осылайша, оңтүстік аудандарда Қазан ауданында "Қызыл-Ту" және "Бірлік" қазақ колхоздары, Заводоуков ауданында "Қызыл-Ту", Голышманов ауданында "Ақ көл", Нижнетавдин ауданында Қиыр Шығыс Қызыл Армиясы атындағы қазақ колхозы және т.б. пайда болды. Бұл кезеңде Батыс Сібірдің басқа аймақтарында да қазақ ауылдары құрылды. 1932-1933 жылдары тек Омбы округінде 340 қазақ шаруашылықтары болды, оның 50-і колхоздарға, 100-і жеке-дара жетекші шаруашылықтарға бірікті және 190-ы аңшылықпен айналысқан (Ермекбай 2018: 223). Жалпы, қазақ колхоздарының қалыптасу процесі 1930 жылдардың соңына дейін жалғасты. Қазақ колхоздары өз алдына дербес өмір сүрді, мысалы, ересек тұрғындар бес уақыт намаз оқып, Рамазан айында ораза ұстады. Алайда қазақ колхоздары үшін ортақ проблема – көшпелі өмірден отырықшы өмір салтына көшу және жаңа егіншілік дәстүрлерін игеру қиындығы болды (Томилов, 2013: 152).

Қазақ халқының негізгі ағыны Батыс Сібір темір жолы мен Кузбасс желісі бойынша қалалар мен жұмысшы кенттерге тиесілі болды, олардың бір бөлігі осы аймақтарда баспана мен жұмыс тапты. Сібір қалалары халқының көбеюінде Сібірден тыс аумақтардан келгендердің үлесі алғашқы бесжылдықта шамамен 20%-ға жетті. 1933-1937 жылдардағы мәліметтер бойынша, Сібір қалаларына келген мигранттар арасында Қазақстан мен Орта Азиядан келгендер 3,4% құрады, ал Еділ бойынан – 2%, Украинадан – 1,8%, Солтүстік Кавказдан – 0,9%, Беларуссиядан – 0,4%, Закавказьеден – 0,1% (Исаев, 2014: 489). Осылайша, Сібір өнеркәсібі үшін жұмыс күшінің негізгі жеткізушісі Еділ бойының, Қазақстан мен Орта Азияның географиялық жағынан жақын аудандары, сондай-ақ шалғай аймақтардан – Украина, Беларусь және Кавказ болды.

Аймақтың қалаларындағы экономикалық жағдай қиын болды, өйткені 1932 жылы сәуірде жұмыс істейтін халықтың көп бөлігі үшін азық-түлік карточкалары бойынша нанмен қамтамасыз ету нормалары қысқартылған болатын. Бұл аш қазақ босқындарын онсыз да ызамен қарсы алған қала халқының наразылығын тудырды. 1932 жылы Омбыда қазақтар қала халқының 0,3 пайызын құраса, 1933 жылдың аяғында бұл өлкеде көшіп келген қазақтар арасынан 340 шаруашылық пен 4500 шаруашылығы жоқ адам тұрды (Ермекбай, 2018: 224). Қазақтар Сібірдің жаңадан құрылған өнеркәсіп кәсіпорындарында жұмыс істеді, онда қазақтардан бөлек әртүрлі ұлт өкілдері де болды. 1933 жылдың 1 қаңтарында Батыс Сібір өлкесінің аумағында және Новосібірде аз ұлттар арасынан шыққан қазақ жұмысшыларының саны: Сибстройпутьта – 2323 адам, немесе 12,27%, Сибсельмашстройда – 210 адам, Горстройтрестте – 400 отбасы, Новосибирск тау-кен жабдықтары зауытында – 155 адам немесе жалпы санның 4,53% құрады (НОМА, 643: 25-33). 1935 жылғы мәліметтер бойынша Кемероводағы шахталар мен құрылыс алаңдарында ұлттық азшылықтарға жататын 8 мыңнан астам жұмысшы жұмыс істеген. Толық емес мәліметтер бойынша бірінші бесжылдықтың аяғында Батыс Сібір өнеркәсіп жұмысшылары арасындағы ұлттық азшылық өкілдерінің жалпы саны 40 мыңнан астам адамды құрады (От Урала до Енисея, 1995: 25-26).

1931 жылы Новосібірде тау-кен жабдығы зауытының құрылысы басталды, оған көптеген қазақтар мен басқа да аз ұлт өкілдері келді, құрылыс алаңындағы орыс емес жұмысшылардың үлесі 45%-ға жетті. Қазақ еңбекшілері жан түршігерлік жағдайда өмір сүрді: барактардағы адамдар саны кез-келген нормалардан асып кетті, барлық жерде ластық, антисанитариялық жағдай орын алды, іш сүзегі мен тырысқақ індеттері тарады (НОМА, 48: 92). 1932 жылы 7 қаңтарда Новосибирск зауытының қазақ жұмысшыларының еңбекті ұйымдастыруды жақсарту мәселесіне арналған жалпы жиналысында асханалардағы жұмысшыларға нашар қызмет көрсету, тұрмыстық жағдайдың нашарлығы, азық-түлікпен қамтамасыз ету және тамақтану мәселелері көтерілді (НОМА, 67: 195). Бірақ құрылыс алаңына жиналған көпшілік өздерінің жағдайын жақсартуды талап етуге, ұйымдасқан қарсылық көрсетуге мұршалары

келмеді, өйткені олардың өмір сүрулерінің басты мән-мағынасы – күн көріс пен аман қалулары болды.

Кузнецк металлургиялық комбинаты жұмысшыларының арасында 1933 жылғы мәліметтер бойынша аз ұлт өкілдері 27%-ға жуығын құрады, олардың жалпы саны 9 мыңнан астам адамға жетті, оның ішінде жартысына жуығы – 4373 адам қазақтар болды (РФМА, 77: 175). Комбинат құрылысының бастығы С.М. Франкфурт қазақ жұмысшылары туралы былай деді: "Қазақтарға жұмысқа бейімделу қиынға соқты. Олардың қажеттіліктері өте шектеулі болды. Олар аз нәрсені қанағат тұтты: тек өз нанын табу, өздеріне және отбасыларына деген күнделікті күнкөріспен шектелді. Олар табысқа және өнімділікке қызығушылық танытпады. Құрылыс алаңында атқарылған істердің көбі алғашында олардың санасына жетпеді» (РФМА, 77: 175). Мұндай жағдай, ең алдымен, тек күнелтіп, тірі қалуды ойлаған қазақтардың мүшкіл халімен түсіндіріледі.

Қазақ жұмысшылары негізінен арнайы білімі жоқ, орыс тілін меңгермеген, қалалық өмірге және өнеркәсіп жұмысшыларының тұрмыс жағдайларына үйренбеген, сондықтан көбіне біліктілігі жоқ жұмыстарда қолданылған (НОМА, 643: 25-33). 1933 жылы Ленин кенішінің "Журилка" шахтасында 200-ден астам қазақ еңбек етті, олардың көпшілігі көмір өндіруде жоғары нәтижелер көрсетіп, еңбек ерлері атағына қол жеткізді (Исаев 2014: 489-490). Қазақтарға көп еңбекті қажет ететін жұмыстар берілді, онда олар бар қажырлығымен жұмыс атқарса да, жақсы табыс табу мүмкін болмады. Тіпті «тапсырмаларды 500% орындаған жеке рекордтық энтузиастар» да болды, бірақ бұл көрсеткіштер қалған жұмысшыларға енгізілмеді (НОМА, 2006: 58).

1933 жылы қарашада Анжеро-Судженск жұмысшыларының тұрмысын тексеру барысы қазақтардың өмір сүруінің өте қиын жағдайын көрсетті: пәтерлерде, шаруашылық құрылыстарда, жергелерде, қоқыс шұңқырларында, дәретханалардағы жөндеу жұмыстарының болмағандығы анықталды. Жұмысшылардың пәтерлерді жөндеу жөніндегі бастамасына қарсы тұру, материалдар беруден бас тарту фактілері орын алды. Тексеру барысында анықталғандай, 122 пәтердің 76-сында жиһаз жоқ, жұмысшылар еденде ұйықтаған, су 2 шақырым жерден тасымалданған (НОМА, 196: 13-19). Сібірдің өнеркәсіптік жаңа құрылыстарына тән ауыр тұрмыстық жағдайларда ұлттық негізде қақтығыстар жиі туындап отырды: орыс жұмысшылары қазақтарды ұрып-соғып, науқастарды ауруханаларда емдеуден және медициналық көмек көрсетуден бас тартты. Биліктің әрекетсіздігінің нәтижесінде 1934 жылдың өзінде-ақ қазақ жұмысшылары арасында суық тию, жұқпалы аурулар, аштық пен қатыгездік салдарынан жоғары өлім жағдайлары тіркелді.

Архив құжаттарында әлеуметтік-экономикалық жағдайлары онсыз да мүшкіл қазақ еңбекшілеріне жасалған қатыгездік фактілері көрсетілген. Олар көбінесе ескертусіз және жалақысыз жұмыстан шығарылды, көшеге қуылды, азық-түліктік карталарынсыз және баспанасыз қалдырылды. Аш адамдар вокзалдарды, көшелерді мекендеп, қоқыстан жиналған сүйектермен күнелтті (НОМА, 643: 25-33). Жұмыссыздар санын ешкім есепке алмаған, бірақ куәгерлердің айтуынша, жұмысшылардың өздері жұмыс іздеп жалпы құрылыс комбинатына келіп тұрған (НОМА, 2006: 58). Қазақ жұмысшыларына деген мұндай қарым-қатынас Кемеров, Новосибирск, Омбы, Сталинск өнеркәсіптік нысандарында және басқа да қалалық және ауылдық елді мекендерде кең таралған.

Айта кететін жайт, аштықтан қашқан қазақтарға жергілікті халықтың бәрі бірдей қарсы болған жоқ. Жергілікті тұрғындар қолдан келген көмекті көрсетті: аштықтан өліп жатқан адамдарды үйлеріне алып, күтім жасап, жетім қалған қазақ балаларын өз отбасыларына қабылдады. 1932 жылы бір ғана Новосибирск арқылы 1307 бала мен жасөспірім өтті, оның ішінде 477-сі балалар үйіне жіберілді, 282 жасөспірім жұмысқа орналастырылды, 482-сі отанына қайтарылды, 66-сы қашып кетті (Гонимые голодом, 2010: 12). Запсибкрайдағы қазақ босқындарының балалары үшін 15 қазақ балалар үйі құрылды, оларда 1933 жылғы 1 қазандағы жағдай бойынша 1236 бала тәрбиеленді (НОМА, 196: 13-19-п.). Бұл ретте жалпы балалар үйлерінде 216 қазақ баласы болды. Омбыдағы белгілі балалар үйінің бірі – "Нацмен", ол кейінірек Вахитов атындағы балалар үйіне, ал одан соң осы аттас мектеп болып өзгертілді. Көбінесе балалар үйінің тәрбиеленушілері колхоздарға бөлініп, асыранды отбасыларға берілді. Ата-анасынан айырылған бастауыш мектеп пен колхоз жастары мектептерінің оқушылары интернаттарда ұсталып, тамақпен, киіммен қамтамасыз етілді.

1930 жылдардың басындағы қазақтарды күштеп ұжымдастыру және отырықшыландыру Қазақстандағы дәстүрлі шаруашылықтың күйреуіне және ашаршылыққа әкеліп соқты, қазақ халқының күн көру үшін көрші аймақтарға жаппай қоныс аударуына себеп болды. 1930 жылдардың басындағы қазақтардың мәжбүрлі қоныс аударуы кеңестік кезеңдегі қазақтардың алғашқы ірі көші-қоны болды. Өз кезегінде жергілікті билік пен халықтың жан-жақты көмек көрсетуі, көршілес аймақтардағы ауыл шаруашылығы мен өнеркәсібінің өркендеуі – қазақ көшпелілерін жайғастырып, жұмысқа орналастыруға септігін тигізді және олардың аман қалуына мүмкіндік берді. Ал қазақ мигранттары қазақ диаспорасының дамуына, сондай-ақ қабылдаушы аймақтардың әлеуметтік-демографиялық және экономикалық процестеріне елеулі үлес қосты.

#### Әдебиеттер мен дереккөздер тізімі:

Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б. Казахстанская трагедия // Вопросы истории. 1989. № 7. С. 53-71.

Ахметова Ш.К. Казахи Западной Сибири и их этнокультурные связи в городской среде. Новосибирск: Изд-во Института археологии и этнографии СО РАН, 2002. 104 с.

Бугай Н.Ф. Проблемы репрессий и реабилитации граждан: история и историография (XX в. – начало XXI в.). М.: Гриф и К, 2012. 480 с.

Голод в казахской степи: письма тревоги и боли. / Сост. С. Абдирайымов, И. Бухонова, Е. Грибанова и др. Алма-Ата: Қазақ университеті, 1991.

Гонимые голодом. Сборник документов. / Сост. Е.Б. Сыдыков. Семей, 2010. 693 с.

Дэвис Р., Уиткрофт С. Годы голода. Сельское хозяйство СССР, 1931-1933. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. 543 с.

Ермекбай Ж.А. Влияние миграций на идентичность казахов Западной Сибири в советское и постсоветское время // Миграционные процессы в Сибири: народы, культуры, государственная политика: сб. науч. тр. Омск: Издательский центр КАН, 2018. С. 222-233.

Исаев В.И. Перековка: Межнациональные отношения на промышленных предприятиях Сибири в период форсированной индустриализации (1928-1939) // Советские нации и национальная политика в 1920-1950-е годы: Материалы VI международной научной конференции. Киев, 10-12 октября 2013 г. М.: Политическая энциклопедия, 2014. С. 487-496.

Кабулвахитов К. Откочевники: летопись казахского колхоза имени Дальневосточной Красной Армии в Нижнетавдинском районе Тюменской области. 1938-1945 гг. Тюмень: ОАО «Тюменский дом печати», 2010. 118 с.

Кабульдинов З.Е. Казахи Тобольской и Томской губерний во второй половине XVIII начале XX вв. (историко-демографический аспект). Павлодар, 2001. 293 с.

Казахи Омского Прииртышья. Энциклопедия. Книга первая. Издание первое. Омск: Типография «Золотой тираж», 2015. 488 с.

Казахи Тюменской области: история, язык, культура: коллективная монография. Тюмень: Изд-во Тюменского государственного университета, 2013. 120 с.

Киндлер Р. Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане. М.: Политическая энциклопедия, 2017. 382 с.

Козыбаев М.К., Абылхожин Ж.Б., Алдажуманов К.С. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства. Алма-Ата: [б.и.], 1992. 36 с.

Козыбаева М.М. Казахские откочевники на территории Западной Сибири в период голода начала 30-х гг. XX в. // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2020. № 4 (24). С. 304-312 // <https://edu.e-history.kz/kz/publications/view/1657>

Конквест Р. Жатва скорби: советская коллективизация и террор голодом Пер. с англ. И. Коэн и Н. Май, под ред. М. Хейфеца. London: Overseas Publications Interchange (OPI), 1988. 618 с.

Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві (ҚР ПА). 141-қ. 1-тіз. 5192-іс. 21-21-п.а.ж.

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА). 1179-қ. 1-тіз. 103-іс. 194-п.

ҚР ОМА. 1179-қ. 5-тіз. 4-іс. 37-38-п.

Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие. Алматы: Ғылым, 1997. 264 с.

Мұхтасыров П. Бәйтеректің оқшау шыққан бұтағы: деректі кітап. Астана: Фолиант, 2013. 368 б.

Насильственная коллективизация и голод в Казахстане, 1931–1933 гг.: Сб. док-в и мат-в / Сост.: Алдажуманов К.С., Каирғалиев М.К., Осипов В.П.; Редкол.: Козыбаев М.К. (гл. ред.) и др. Алматы, 1998.

Новосібір облысының мемлекеттік архиві (НОМА). П-3-қ. 2-тіз. 389-іс. 1-3-п.

НОМА. П-3-қ. 6-тіз. 67-іс. 195-п.

НОМА. П-3-қ. 6-тіз. 196-іс. 13-19-п.

НОМА. П-3-қ. 10-тіз. 966-іс. 23-п.

НОМА. П-22-қ. 7-тіз. 48-іс. 92-п.

НОМА. Р-47-қ. 1-тіз. 1459-іс. 54-п.

НОМА. Р-47-қ. 1-тіз. 1671-іс. 127-128-п.

НОМА. Р-47-қ. 1-тіз. 2006-іс. 58-п.

НОМА. Р-47-қ. 1-тіз. 2192-іс. 87-п.

НОМА. Р-47-қ. 5-тіз. 124-іс. 4-п.

НОМА. Р-47-қ. 5-тіз. 163-іс. 63-66-п.

НОМА. 288-қ. 1-тіз. 643-іс. 25-33-п.

Огайон И. Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928-1945 гг.) / [пер. с фр. А.Т. Ракишева; сост. Б.М. Сужилов] // История Казахстана в западных источниках XII-XX вв. Т. 11. Алматы, 2009. 368 с.

Октябрьская И.В. Казахи Южного Алтая. История и современность // Аборигены Сибири: Проблемы изучения исчезающих языков и культур. Новосибирск, 1995. С. 197-199.

Омарбеков Т. Зобалаң (күштеп ұжымдастыруға қарсылық): оқу құралы. Алматы, 1994. 272 с.

Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: Көмекші оқу құралы. Алматы, 1997. 320 б.

От Урала до Енисея (народы Западной и Средней Сибири). Томск: Изд-во Томского ун-та, 1995.

Папков С.А. Обыкновенный террор. Политика сталинизма в Сибири. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. 440 с.

Ресей Федерациясы Мемлекеттік архиві (РФМА). Р1235-қ. 141-тіз. 1349-іс. 20-21-п.

РФМА. Р7952-қ. 5-тіз. 77-іс. 175-п.

Советская Сибирь. 1932, 27 июля. С. 2.

Томилов Н.А., Ахметова Ш.К. Казахи аула Қасқат: традиции и инновации в культуре казахского населения Западной Сибири. Омск: Изд. дом «Наука», 2013. 392 с.

Трагедия казахского народа (сборник документов и материалов: голод 20-х, 30-х годов XX века в Казахстане). Алматы, 2010.

Түмен облысының мемлекеттік архиві (ТОМА). 151-қ. 1-тіз., 68-іс, 5-п.

### References

Abylkhozhin Zh.B., Kozybayev M.K., Tatimov M.B. Kazakhstanskaya tragediya (Kazakhstan tragedy) // Voprosy istorii. 1989. No 7. S. 53-71. [In Russian].

Akhmetova Sh.K. Kazakhi Zapadnoy Sibiri i ikh etnokul'turnyye svyazi v gorodskoy srede (Kazakhs of Western Siberia and their ethnocultural ties in the urban environment). Novosibirsk: Izd-vo IAiE SO RAN, 2002. 104 s. [In Russian].

Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK). F. 141 In. 1. C. 5192. L. 21-21 t/o

Bugay N.F. Problemy repressiy i reabilitatsii grazhdan: istoriya i istoriografiya (XX v. – nachalo XXI v.) (Problems of repression and rehabilitation of citizens: history and historiography (XX century – early XXI century). M., 2012. 480 s. [In Russian].

Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA PK). F. 1179 In. 1. C. 103. L. 194

CSA PK. F. 1179. In. 5. C. 4. L. 37-38.

Devis R.V., Uitkroft S. Gody goloda: Sel'skoye khozyaystvo SSSR, 1931–1933 (The Hunger Years: Agriculture of the USSR, 1931-1933). M. 2011. 543 s. [In Russian].

Golod v kazakhskoy stepi: pis'ma trevogi i boli. [Famine in the Kazakh steppe: letters of anxiety and pain.] / Comp. S. Abdirayimov, I. Bukhonova, E. Gribanova and others. Alma-Ata: Kazakh Universities, 1991.

Gonimyye golodom. Sbornik dokumentov. [Driven by hunger. Collection of documents.] / Comp. E.B. Sydykov. Semey, 2010. 693 p.

Isayev V.I. Pereplavka: Mezhnatsional'nyye otnosheniya na promyshlennyykh predpriyatiyakh Sibiri v period forsirovannoy industrializatsii (1928-1939) (Remelting: Interethnic relations at industrial enterprises of Siberia during the period of forced industrialization (1928-1939) // Sovetskiye natsii i natsional'naya politika v 1920-1950-ye gody: Materialy VI mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii. Kiyev, 10-12 oktyabrya 2013 g. M.: Politicheskaya entsiklopediya, 2014. S. 487-496. [In Russian].

Kabdulvakhitov K. Otkochevniki. Letopis' kazakhskogo kolkhoza imeni Dal'nevostochnoy Krasnoy Armii v Nizhnetavdinskom rayone Tyumenskoy oblasti. 1938-1945 gg. (Otkochevniki. Chronicle of the Kazakh collective farm named after the Far Eastern Red Army in the Nizhnetavdinsky district of the Tyumen region. 1938-1945) Tyumen': OAO «Tyumenskiy dom pechati», 2010. 144 s. [In Russian].

Kabul'dinov 3.Y. Kazakhi obol'skoy i Tomskoy guberniy vo vtoroy polovine XVIII nachale XX vv. (istoriko-demograficheskiy aspekt) (Kazakhs of the Tobolsk and Tomsk provinces in the second half of the 18th and early 20th centuries (historical and demographic aspect). Pavlodar, 2001. 293 s. [In Russian].

Kazakhi Omskogo Priirtysh'ya. Entsiklopediya (Kazakhs of the Omsk Irtysh region. Encyclopedia) Kniga pervaya. Izdaniye pervoye. Omsk: Tipografiya «Zolotoy tirazh», 2015. 488 s. [In Russian].

Kazakhi Tyumenskoy oblasti: istoriya, yazyk, kul'tura (Kazakhs of the Tyumen region: history, language, culture) Collective monograph / pod red. d-ra filol. nauk, prof. A.G. Shaykhulova. Tyumen': Izd. Tyumenskogo gosudarstvennogo universiteta, 2013. 120 s. [In Russian].

Kindler R. Stalinskiye kochevniki: vlast' i golod v Kazakhstane (Stalinist nomads: power and famine in Kazakhstan). M.: Politicheskaya entsiklopediya, 2017. 382 s. [In Russian].

Kozybayev M.K., Abylkhozhin Zh.B., Aldazhumanov K.S. Kollektivizatsiya v Kazakhstane: tragediya krest'yanstva (Collectivization in Kazakhstan: the tragedy of the peasantry). Alma-Ata, 1992. 36 s. [In Russian]

Kozybayeva M.M. Kazakhskiye otkochevniki na territorii Zapadnoy Sibiri v period goloda nachala 30-kh gg. XX v. (Kazakh nomads in Western Siberia during the famine of the early 30s. XX century) // Elektronnyy nauchnyy zhurnal «edu.e-history.kz». 2020. № 4 (24). S. 304-312 // <https://edu.e-history.kz/kz/publications/view/1657> [In Russian].

Konkvest R. Zhatva skorbi: sovetская kollektivizatsiya i terror golodom (Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and Terror by Hunger). Per. s ang. I. Koen i N. May, pod red. M. Kheyfetsa. London: Overseas Publications Interchange (OPI), 1988. 618 s. [In Russian].

Mendikulova G.M. Istoricheskiye sud'by kazakhskoy diaspor. Proiskhozhdeniye i razvitiye (Historical destinies of the Kazakh diaspora. Origin and development). Almaty: Gylym, 1997. 264 s. [In Russian].

Mukhtasyrov P. Bayterektyñ oqshau shyqqan butagy (An isolated branch of Baiterek). Astana: Foliant, 2013. 368 s. S. 234-278 [In Kazakh].

Nasil'stvennaya kollektivizatsiya i golod v Kazakhstane, 1931–1933 gg.: sbornik dokumentov i materialov (Forced collectivization and famine in Kazakhstan, 1931-1933: collection of documents and materials) / Sost.: Aldazhumanov K.S., Kaigaliyev M.K., Osipov V.P., Romanov YU.I.; Redkol.: Kozybayev M.K. (gl. red.) i dr. Almaty, 1998. 263 s. [In Russian].

Ogayon I. Sedentarizatsiya kazakhov SSSR pri Staline. Kollektivizatsiya i sotsial'nyye izmeneniya (1928-1945 gg.) (Sedentarization of the Kazakhs of the USSR under Stalin. Collectivization and social change (1928-1945) / [per. s fr. A.T. Rakisheva; sost. B. M. Suzhikov]. // Istoriya Kazakhstana v zapadnykh istochnikakh XII-XX vv. T. 11. Almaty, 2009. 368 s. [In Russian].

Oktyabrskaya I.V. Kazakhi Yuzhnogo Altaya. Istoriya i sovremennost' (Kazakhs of the Southern Altai. History and modernity) // Aborigeny Sibiri: Problemy izucheniya ischezayushchikh yazykov i kul'tur. Novosibirsk, 1995. S. 197-199. [In Russian].

Omarbekov T. Zobalan (kushtep ujimdastruga qarsılıq) (Zobalan (resistance to forced collectivization): oqu quralı. Almaty, 1994. 272 s. [In Kazakh].

Omarbekov T. 20-30 jıldardagy Qazaqstan qasireti (Tragedy of Kazakhstan in 20-30 years): Komekshy oqu quralı. Almaty, 1997. 320 b. [In Kazakh].

Ot Urala do Yeniseya (narody Zapadnoy i Sredney Sibiri). (From the Urals to the Yenisei (peoples of Western and Central Siberia) Kn.1. Tomsk: Izd-vo Tomskogo un-ta, 1995. 186 s. [In Russian].

Papkov S.A. Obyknovennyy terror. Politika stalinizma v Sibiri (Ordinary terror. The politics of Stalinism in Siberia). M.: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN), 2012. 440 s. [In Russian].

Sovetskaya Sibir' [Soviet Siberia]. 1932, July 27. P. 2. [In Russian].

State Archives of the Novosibirsk Region (SANR). F. II-3. In. 2. C. 389. L. 1-3.

SANR. F. II-3. In. 6. C. 67. L. 195.

SANR. F. II-3. In. 6. C. 196. L. 13-19.

SANR. F. II-3. In. 10. C. 966. L. 23.

SANR. F. II-22. In. 7. C. 48. L. 92.

SANR. F. P-47. In. 1. C. 1459. L. 54.

SANR. F. P-47. In. 1. C. 1671. L. 127-128.

SANR. F. P-47. In. 1. C. 2006. L. 58.

SANR. F. P-47. In. 1. C. 2192. L. 87.

SANR. F. P-47. In. 5. C. 124. L. 4.

SANR. F. P-47. In. 5. C. 163. L. 63-66.

SANR. F. 288. In. 1. C. 643. L. 25-33.

State Archive of the Russian Federation (SARF). F. P1235. In. 141. C. 1349. L. 20-21.

SARF. F. P7952. In. 5. C. 77. L. 175.

State archive of the Tyumen Region (SATR). F. 151. In. 1. C. 68. L. 5.

Tomilov N.A., Akhmetova SH.K. Kazakhi aula Kaskat: traditsii i innovatsii v kul'ture kazakhskogo naseleniya Zapadnoy Sibiri (Kazakhs of the aula Kaskat: traditions and innovations in the culture of the Kazakh population of Western Siberia). Omsk: Izd. dom «Nauka», 2013. 392 s. [In Russian].

Tragediya kazakhskogo naroda (sbornik dokumentov i materialov: golod 20-kh, 30-kh godov XX veka v Kazakhstane) (The tragedy of the Kazakh people (collection of documents and materials: famine of the 20s, 30s of the XX century in Kazakhstan). Almaty, 2010. 406 s. [In Russian].

Yermekbay ZH.A. Vliyanie migratsiy na identichnost' kazakhov Zapadnoy Sibiri v sovetskoye i postsovetskoye vremya (The influence of migration on the identity of the Kazakhs of Western Siberia in Soviet and post-Soviet times)// Migratsionnyye protsessy v Sibiri: narody, kul'tury, gosudarstvennaya politika: sb. nauch. tr. Omsk: Izdatel'skiy tsentr KAN, 2018. S. 222-233. [In Russian].